

Lyngby Kirke

Kierkegaard og Dietrich Bonhoeffer Opgøret med opsplitningen af virkeligheden

Foredrag af

Leif Bork Hansen

Dietrich Bonhoeffer (1906 – 1945) var tysk teolog og et fremtrædende medlem af Den tyske bekendelseskirke, som er en samlende betegnelse for den organiserede modstand 1933 – 45 blandt evangeliske præster og menigheder imod det nazistisk dominerede rigskirkestyre (Die Deutschen Christen). I Christine-Ruth Müllers bog om Bonhoeffers kamp mod den nationalsocialistiske forfølgelse af jøderne, henviser hun til en vision, der i 1933 stod i Breslauer kristelige ugeblad: ”Gudstjeneste: Indgangssalmen er klinget ud. Præsten står foran altret og begynder: ”Ikke-rier bedes forlade kirken!” Ingen rører sig. ”Ikke-rier bedes forlade kirken!” Atter forbliver alt stille.”Ikke-rier bedes forlade kirken!” Da stiger Kristus ned af korset på altret og forlader kirken.” Rigspræsidenten kvitterede – to numre senere – med at lukke bladet (*Dietrich Bonhoeffers Kampf gegen die*

nationalsozialistische Verfolgung und Vernichtung der Juden, 1990, s.94). Dietrich Bonhoeffer ville ikke være præst i en sådan kirke og tog til England og var præst dér fra 1933 til 1935, men vendte derefter tilbage til Tyskland. Også fra et kortvarigt USA-ophold i 1939 vendte han tilbage. I kampen mod nazi-regimet søgte han gennem sine økumeniske forbindelser i England at opnå de allieredes støtte til Hitlermodstanden i Tyskland, men forgæves. Bonhoeffer blev fængslet 5. april 1943 og blev 9. april 1945 hængt i koncentrationslejren Flossenbürg efter personlig ordre fra Hitler på grund af Bonhoeffers forbindelser til de personer, der deltog i det mislykkede attentat mod Hitler 20. Juli 1944. Bonhoeffer skrev fra fængslet til vennen Erberhard Bethge: ”Du skal i øvrigt vide, at jeg ikke et øjeblik har fortrudt, at jeg

kom tilbage i 1939”(Mit liv er i dine hænder, 2006, s.74).

Dietrich Bonhoeffer voksede op i kølvandet af det kirkelige opgør mod den såkaldte idealistiske teologi, der satte ind i Tyskland efter første verdenskrig, hvor én af de førende skikkelser var schweizeren Karl Barth. Th. Borup Jensen beskriver ham således: ”Med en næsten uhørt lidenskab drager han fra begyndelsen af 1920’-erne til felts imod det 19.århundredes optimistiske menneskesyn. Menneskets opgave er ikke, som man havde hævdet, at udvikle sig hen imod en stedse ædlere status. Der er simpelt hen intet at udvikle. Menneskets personlighed har – i teologisk perspektiv – ingen iboende værdi. Nej, hævder Barth, mennesket er altid det uforløste, af synd og død bundne menneske. Der er ingen indre, ædel kerne, som evangeliet kan bygge videre på. Mennesket er i kraft af den selvhævdelse, som er dets inderste natur, Guds fjende. På denne baggrund er menneskets eneste håb om frelse, at Gud i sin ubegribelige nåde forbarmer sig og i sin søn, Jesus Kristus tilsiger det uforløste, fordømte menneske syndernes forladelse,” (Th.Borup Jensen/K.E. Bugge :*Salmen som lovsang og litteratur II*,1972, s.184).

Gud er ’das ganz Andere’. Guds åbenbaring sker ’senkrecht von oben’[lodret fra oven]. Gud åbenbarer sig først og udelukkende med inkarnationen ved at blive menneske. Der er kun én åbenbaring.

Så paradoksalt blev modsætningen stillet op. Så radikalt satte kritikken ind i forhold til det 19.århundredes liberale teologi med fokuseringen på mennesket og dets religiøse muligheder. For Barth var der en afgørende modsætning mellem Jesus Kristus og al religiøsitet.

Bonhoeffer var påvirket af Barth. Karl Barth ville i sit radikale opgør alene tage udgangspunkt i *Det nye Testamente*. Bonhoeffer fremhævede, at det var Barths fortjeneste i opgøret med det 19.århundredes liberale teologi at erklære kristendom og religion som radikale modsætninger. Barth havde angivet problemstillingen. Bonhoeffer ville gå videre i Barths fodspor med at foretage en ikke-religiøs fortolkning af de kristne begreber. Måske er det i virkeligheden noget andet, der ligger under: At Bonhoeffer vender sig imod at benytte religionen til at sikre sig. Dette ligger også på linje med, at Bonhoeffers forsøg på en ikke-religiøs udlægning af kristne begreber tager udgangspunkt i

Markusevangeliet kapitel 15 vers 34, ifølge hvilket Jesus til sidst råbte på korset: ”Min Gud, min Gud, hvorfor har du forladt mig?” Det er i denne forladthed, uden mulighed for særvilkår, at evangeliet må høres og ikke i én af religiøsitetens sikret beskyttelse mod tilværelsen. Bonhoeffer taler om at leve i tilværelsen ’etsi deus non daretur’[som om Gud ikke findes].

Barths radikale opgør betød, at forbindelsen til tilværelsen på forhånd var hugget over, den kirkelige forkyndelse blev proklameret isoleret fra tilværelsen. Men denne dogmatiske kirkelige forståelse, som Bonhoeffer havde overtaget fra Barth, blev mere og mere et problem for ham og Bonhoeffer satte siden sit liv ind på at etablere en sammenhæng mellem den kirkelige forkyndelse og tilværelsen.

I de breve, som Bonhoeffer fik smuglet ud under sit fængselsophold, er der en lignende lidenskab som hos Søren Kierkegaard. Bonhoeffer vender sig som Søren Kierkegaard imod at isolere kristendommen til kirkerne eller til menneskets indre.

Søren Kierkegaard satte som motto for sit værk *Enten-Eller* et udsagn af den engelske digter Young: ”Er da Fornuften alene døbt, ere

Lidenskaberne Hedninger? Søren Kierkegaard følger i sit forfatterskab lidenskab til sit yderste. I sit mest dramatiske værk *Frygt og Bæven*, der tager udgangspunkt i beretningen om befalingen til Abraham om at ofre sin eneste og elskede søn, Isak, på Moria bjerg, erklærer Kierkegaard, at ”Troen er den høieste lidenskab i et Menneske” (SKS 4, 209).

Professor N.H. Sørensen har anført, at det havde været bedst, at Kierkegaard var død et par år tidligere end han gjorde, så hans afsluttende kamp mod den bestående kristenhed var blevet undgået. Men efter min mening kulminerer Kierkegaards forfatterskab først med hans afsluttende opgør med den officielle kirke. Kierkegaard erklærede den offentlige forkyndelse, der lød, for en ”Forbrydelse”, fordi den fjernede det eksistentielle fra evangeliet. Som en slags aflad eller alibi beskyttede kirken sig ved hjælp af ’Naaden’ mod fordringen i tilværelsen.

Men ét er at trække på nåden ”for at finde Tilgivelse for det Forbigangne, et andet til ”i anden Potens” at ville trække på nåden, som en ”Slags Aflad fra den egentlige Christelige Efterfølgelse” (SV 19,72). Til evangeliets hovedsætning er der ifølge Kierkegaard altid knyttet en under- eller eftersætning: Har du

gjort det? Evangeliet og dets fordring kan ikke skilles ad. Evangeliet kan ikke lukkes inde i kirkerne, reduceres til en slags aflad, reduceres til en beskyttelse imod tilværelsen.

Bonhoeffer havde allerede 1.februar 1933 – kort efter Hitlers magtovertagelse – offentligt i radioen taget afstand fra 'der Führer'. Udsendelsen blev afbrudt.

”Når jøderne, som det skete med den statslige arierparagraf, blev stillet under en særret, blev det kirkens pligt ikke blot at trøste og forbinde ofrene under statens hjul, men også at falde hjulet i egerne. Det sidste er ultima ratio [yderste grund]. Bonhoeffer mente ikke, at der ved enhver lejlighed skulle gøres indsigelse mod staten”, kommenterer Jørgen Glenthøj (der er præst og Bonhoefferforsker), ”men når staten som beskyttelsesordning, nærmere bestemt, når den er truet i det at være stat, når den ophører at være rets- og ordensmagt, træder dette ultima ratio i kraft. Det er tilfældet, når der bliver indført retsløshed for en gruppe af mennesker, som det f.eks. sker ved livegenskab eller racelovgivningen i Det tredje rige... Bonhoeffer mente i 1933 at en sådan umiddelbar, politisk handlen fra kirkens side måtte være en sag for et 'evangelisk koncil'. Senere blev for ham ultima ratio en ensom afgørelse”(Dietrich

Bonhoeffers Kampf gegen den Arierparagrafen i tidsskriftet *Kirche in der Zeit*, 1966, s.443f.). Da Bonhoeffer siden af en italiensk medfange under en spadseretur blev spurgt, hvordan han kunne deltage i en sammensværgelse mod Hitler, svarede han: ”Hvis en vanvittig styrer sin bil ind over fortovet, kan jeg som præst ikke nøjes med at begrave de døde og trøste de efterladte. Jeg må springe til og rive chaufføren fra rattet, hvis jeg netop er på dette sted” (Thestrup Pedersen: *Eksistentialisme og Kristendom*, 1956, s.96).

I sit opgør med den katolske kirke i det 16 - århundrede skelnede Martin Luther mellem det åndelige regimente, der udøves i kirken gennem forkyndelsen af evangeliet, og det verdslige regimente, der udøves ved hjælp af sværdet. Det er forståeligt, at Luther i opgøret med sin tids magtfulde katolske kirke, bad om fyrsternes beskyttelse og erklærede: ”Hvis I vil give os tilladelse til at forkynde evangeliet frit i kirkerne, og beskytte denne frihed, så blander vi os ikke i de samfundsmæssige forhold.” Siden kom det til, at Luther under bondeoprøret først støttede bøndernes krav om bedre forhold, men da begivenhederne udviklede sig til et egentligt oprør, ændrede han holdning og erklærede: ”Slå dem ned som gale hunde!”. I det verdslige

regimente var det overladt til fyrsterne at bestemme over samfundsforholdene, men fyrsterne betragtedes som indsat af Gud. Så dem, der sætter sig op imod fyrsterne, sætter sig op imod Gud. Denne opfattelse af, at det åndelige og verdslige regimente skal adskilles, har siden præget tyskerne syn på det at blande sig i samfundsforhold.

Ved årsskiftet 1942 – 43 spørger Dietrich Bonhoeffer i et essay med overskriften: *Ti år er gået* (altså ti år efter nazisternes magtovertagelse): ”Hvad er det egentlig, der skjuler sig under klagen over manglende civilcourage?” Bonhoeffer skriver sit essay til tre venner og medsammensvorne mod Hitler (*Min tid er i dine hænder*, s.17). Bonhoeffer svarer selv: ”Vi tyskere har gennem en lang historie måttet lære lydighedens nødvendighed og styrke. Vi har set livets mening og storhed i at underordne alle personlige ønsker og tanker det hverv, som vi havde fået. Vores blik var rettet mod himlen, ikke i slavisk frygt, men derimod i fri tillid. En tillid som et kald i opgaven og en kaldelse i kaldet. Det er ud af en berettiget mistillid til ens eget hjerte, at beredvilligheden til at lyde en befaling ”fra oven” i stedet for at adlyde ens eget forgodtbefindende, opstår. Hvem vil bestride, at tyskeren igen og igen i lydighed, i opgaven, i

kaldet har vist den største tapperhed og livsindsats. Men tyskeren tog vare på sin frihed - og hvor i verden er friheden omtalt mere lidenskabeligt end i Tyskland, fra Luther til den idealistiske filosofi? - idet han forsøgte at gøre sig fri af sin egen vilje for at tjene helheden. For ham var kald og frihed to sider af samme sag. Men dermed underkendte han verden; han havde ikke regnet med, at hans beredvillighed til at underordne sig og til at leve for udførelsen af sin opgave kunne misbruges af det onde. Hvis dette skete, blev udførelsen af kaldet selv tvivlsom, så begyndte alle hans moralske grundbegreber at vakle. Det måtte vise sig, at tyskeren endnu manglede en afgørende grunderkendelse: den om nødvendigheden af den frie, ansvarlige handling, også imod kald og opgave.”

Bonhoeffer tilføjer: ”Civilcourage kan kun opstå ud af den frie mands frie ansvarlighed. Tyskerne begynder først nu at opdage, hvad fri ansvarlighed betyder. Den beror på en Gud, som kræver ansvarlige handlinger som en troens risiko, og som tilsiger mennesket, der derved bliver en synder, tilgivelse og trøst.”(*Min tid er i dine hænder*,s.19f.) Dermed kommer Dietrich Bonhoeffer til at bryde med, hvad han kalder ’pseudolutherdommen’.

I sin *Ethik*, som Bonhoeffer ikke fik mulighed for at færdiggøre, vender han sig imod, hvad han kalder 'Das Denken in zwei Räumen' (at tænke i to rum). Han vender sig imod at spalte virkeligheden i et sakralt og et profant, i et kristeligt og et verdsligt område og hvor det profane, verdslige område har sin 'Eigengesetzlichkeit' over for det sakrale område. "Der findes ikke to virkeligheder, men kun én virkelighed", erklærer Bonhoeffer (*Ethik*, 1966, s.208f.). Dette betyder, at for Dietrich Bonhoeffer kan teologi og politik ikke skilles ad.

Professor Thestrup Pedersen peger i sin bog *Eksistentialisme og kristendom* på, at "Mødet med modstandsfolkene tvang Bonhoeffer til på ny at gennemtænke sin forståelse af kirken og dens forhold til verden (kursiveringen er Thestrup Pedersens). Her traf han nemlig også rent verdslige mennesker, der var rede til at træde op mod uretten, rede til stedfortrædende at ofre livet for de forurettede og gøre modstand mod tyranniet. Hvorledes skulle han stille sig til disse modstandsfolk og deres forehavende?" (s.97f).

Bonhoeffer understreger, at kirken kun er kirke ved at være til for andre. Han søger hele tiden ud til det menneskelige fællesskab - og på lige

fod. Men er det først med kristendommen, vi har mulighed for at kende til forpligtelsen, solidariteten mod hinanden under det fælles vilkår, den fælles skæbne? Kommer det, først med kirken at kunne tale om henvistheden til hinanden, ikke uvilkårligt til på forhånd at sætte et skel? Er det først med kirken som kundskabskilde, at henvistheden til hinanden dukker op? Det må efter min mening betragtes som Karl Barths (og dermed den dialektiske teologis) fejlgreb, at der udelukkende fokuseredes på åbenbaringen med *Det nye testamente*.

Den svenske teologiprofessor Gustaf Wingren erklærer, at "Plagen over denne moderne kirkelige afsporing fornemmedes med stor intensitet af Dietrich Bonhoeffer. Hans negative beskrivelse af kirken og dens "Offenbarungspositivismus" ligesom hans positive udtalelser om "die mündige Welt" [den myndige verden] har sin rod i den skævhed, som den urimelige accentuering af evangeliet som kundskabskilde for al moral medfører." Da Bonhoeffer ikke fik tid til at få dette gennearbejdet, "fik hans senere forfatterskab med nødvendighed karakteren af kritiske aforismer, antydninger. At han sagde, at han til opbyggelse hellere ville læse Det gamle

testamente end Det nye, er imidlertid en ”historisk” prioritering af største interesse. Det han søger efter, er skabelsestroen” (*Öppenhet och egenart*, 1979,s.53). Bonhoeffer ville ikke blot tale om den usle og syndige verden, som præsterne i deres ’præstehellighed’ kunne udnytte til at pådutte andre deres budskab, men om verden i dens ’myndighed’. Gustaf Wingren påpeger, hvordan situationen forværredes ud fra ”at det ikke bare var inden for teologien at skabelsestroen blev rudimentær. Inden for det politiske forløb bevægelsen som bekendt på anden vis. Nationalsocialismen havde adskilligt at sige om ”skabelse”, om ”race og blod” etc. Første trosartikel kom af rent politiske årsager i vanrøgt”(*Öppenhet och egenart*, s. 59).

Ifølge Søren Kierkegaard åbenbarer Gud sig ikke først og udelukkende som Jesu Kristi Gud og Fader! Men Han er også Abrahams, Isaks og Jakobs Gud. (Jf. Kierkegaards værk: *Frygt og Bæven*). Under sit ophold i Berlin i 1846 skrev Kierkegaard i en journaloptegnelse om forsynet, ja om forholdet mellem forsyn og forsoning: ”Et *Forsyn* er slet ikke lettere at forstaae (at begribe) end *Forløsningen*: begge lade sig kun tro. Et Forsyns Idee er at Gud bekymrer sig om den Enkelte og om det meest Enkelte hos ham... Forløsningen er det *fortsatte*

Forsyn, at Gud vil bekymre sig om den Enkelte og det meest Enkelte hos ham, uagtet han har forspildt Alt. Dog er Forløsningen en Overgang *εις αλλο γενος* (Græsk::eis allo genos [til en anden kategori(art)]), forsaavidt er den ogsaa dialektisk ved et Tegn paa hvilket den kjendes; thi Forsynet kjendes ikke paa et Tegn, saaledes som Christi Død er Tegnet (Korsets-Tegn).

Trosforholdet begynder altså ikke først for Kierkegaard med forløsningen, men med forsynet. Der er ikke knyttet et ydre tegn til forsynet, som der er til forløsningen.

Kierkegaard udlægger nærmere betydningen for det enkelte menneske af forsyn og forløsning, nemlig som et dobbelt bolværk mod at fortvivle: ”Forsyn og Forløsning er Fortvivlelsens Kategorier ∴: jeg maatte fortvivle dersom jeg ikke turde ja skulde troe det. Det er da ikke Det, hvorved der fortvivles, men Det, som holder fortvivlelsen borte” (Pap.VII,1 A 130).

I en tidligere optegnelse har Kierkegaard udtrykt forskellen og sammenhængen således: ”Gud er vistnok Kjærlighed, men ikke Kjærlighed til Syndere. Dette er han først i Christo ∴: Forsoningen (Pap.IV A 104(1842)) Jf. ovenfor, hvor Kierkegaard kaldte forsoningen for det fortsatte forsyn!

Søren Kierkegaard havde været i kirke den 8. september 1850. De havde sunget Paul Gerhardts ”Befal Du Dine Veie”. Han noterede i journalen: ”Min Yndlingspsalme”(Pap.X,3 A 422). I sine breve fra fængslet nævner Bonhoeffer gang på gang Paul Gerhardts forsynssalmer.

Bonhoeffer var som nævnt blevet fængslet 5.april 1943. Godt 7 måneder senere skriver han fra fængslet til vennen Eberhard Bethge: ”I de første 12 dage, hvor jeg var isoleret og blev behandlet som en storforbryder – min nabocelle har indtil i dag næsten kun været beboet af lænkede dødsdømte – viste Paul Gerhardt, hvad han duede til på en måde, som man slet ikke kunne forestille sig”(Mit liv er i dine hænder,s.36).

I maj 1944 skriver Bonhoeffer til vennen Eberhard Bethge : ”Hos Jeremias står der: ”Således siger Herren: se, det, jeg byggede, nedbryder jeg, og det jeg plantede, oprykker jeg, ja, dette ganske land – og du begærer det store? Gør det ikke! For se, jeg vil lade ulykke komme over alt kød. Men din sjæl vil jeg give dig som bytte, hvor du end går hen” (Kap.45). Hvis vi kan komme ud i levende live og god behold, når livets goder bryder sammen, så skal vi stille os tilfreds med det. Når skaberen selv ødelægger sit værk, kan vi da jamre over

ødelæggelsen af vores eget værk?” (*Min tid er i dine hænder*, s.138). Thestrup Pedersen kommenterer Bonhoeffers henvisning til *Jeremias* kapitel 45: ”Når Gud ser sig nødtvungent til at lægge sit eget værk øde, hvad ret har da *mennesket* til at klage over dets personlige ulykke! Hvordan kan jeg kræve at blive sparet, når de andre skal gå under?”

Bonhoeffer vidste, at den, der griber til sværd skal omkomme ved sværd. Han var rede til at betale derfor. Han bad for Tysklands nederlag og kom selv til at gå til grunde med sit folk.

Bonhoeffers breve, smuglet ud af fængslet, vidner om en tænkningens og handlingens lidenskab, hvor han midt i alle rædslerne koncentrerer sig om, at formulere det betydeligste han har skrevet. – Her skal nævnes den jule- eller nytårshilsen, han sendte til sin forlovede Maria von Wedemeyer. Dette skrev han fra Hitlers kælderfængsel med det berygtede, rædselsvækkende navn ’Topographie des Terrors’. Brevet sluttede med følgende digt:

Von guten Mächten treu und still umgeben,

behütet und getröstet wunderbar,-

so will ich diese Tage mit euch leben

und mit euch gehen in ein neues Jahr.

[Af gode magter tro og tavst omgivet,

bevaret og trøstet underfuldt,-

sådan vil jeg leve disse dage med jer

og gå med jer ind i det nye år].

Digtet begynder åbent: Hvem er disse gode magter, som han taler om fra kælderfængslet?

Dér hører han i tavsheden den usynlige verden omslutte ham med den fulde klang af 'dine børns høje lovsang'- hvor Maria von Wedemeyer, Bonhoeffers forældre, vennen Eberhard Bethke, alle sammen er med – omgivet på 'underfuld' vis af den Gud, der "er hos os om aftenen og om morgenen, og helt sikkert på hver ny dag."(Jf. Jürgen Henkys: *Geheimnis der Freiheit. Die Gedichte Dietrich Bonhoeffers aus der Haft*, 2005)

Det blev hans sidste brev til hende, hvor de alle sammen 'underfuldt' omslutter ham — omsluttet af Gud og trøstigt venter på, hvad der kommer med hver ny dag i det nye år.

Bonhoeffers liv endte uafsluttet. Som et fragment, for at bruge hans eget udtryk Det er som om Karl Barths dialektiske teologi var den udfordring Bonhoeffer brugte sit liv på at bryde ud af. Det blev mere og mere for Bonhoeffer sammenhængen, der blev afgørende: Mellem kirken og livet udenfor. Og hvor det mere og mere gik op for ham, hvor meget den verden udenfor betyder. Livet udenfor sammen med andre modstandsfolk og medfængslede. Det skabte liv, der af nationalsocialisterne var blevet fordrejet til 'race og blod'.

Det er ifølge Kierkegaard og også Bonhoeffer den enkeltes Gudsforhold (samvittighed), der holder det bestående svævende. Så det bestående ikke ender med at guddommeliggøre sig selv.

Både Kierkegaard og Bonhoeffer pegede på dette: som det enkelte menneske selv at handle – og at betale prisen derfor.

Leif Bork Hansen

Lyngby Sognegård

2800 Kongens Lyngby

Torsdag den 18. september 2008